

ŞAH ABBAS (1587-1629) DEVRİNDE İRAN'DA SOSYAL ve KÜLTÜREL HAYAT

Social and Cultural Life in Iran under Shah Abbas (1587-1629)

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU*

ÖZET

Safevi Devleti, 16. yüzyılın başında Şah İsmail tarafından kurulmuştur. Bu hanedanın en dikkate değer hükümdarı Şah Abbas'tır. Zor şartlar altında tahta oturan Şah Abbas, içte merkezi otoriteyi sağlayıp modern bir ordu teşkil ederek batı ve doğu sınırındaki düşmanları etkisiz hale getirmiş, ardından uyguladığı başarılı reformlarla Safevi Devleti'nin en parlak devrini oluşturmuştur. Biz bu makalede, Şah Abbas devrinde İran'ın sosyal ve kültürel durumunu anlatmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İran, Safeviler, Şah Abbas, Sosyal Yaşam, Kültürel Yaşam

ABSTRACT

Safavid Empire was founded by Shah Ismail at the beginning of the 16th century. Shah Abbas was the most notable ruler of this dynasty. Shah Abbas, who sat on the throne under difficult circumstances, provided inside the central authority and constituted a modern army. Thus, the western and the eastern border enemies become ineffective. In the years following, with the successful reforms of Shah Abbas, the Safavid Empire has lived its best period. We will try to explain social and cultural status of Iran during the reign of Shah Abbas in this article.

Keywords: Iran, Safavids, Shah Abbas, Social Life, Cultural Life

16. yüzyılın başında Şah İsmail tarafından Tebriz başkent olmak üzere kurulan Safevi Devleti'nin en büyük hükümdarlarından biri olan Şah Abbas (1587-1629), yine çok önemli bir hükümdar olan Şah Tahmasp'ın torunu ve Muhammed Hüdâbende'nin oğlu idi.¹ Tahta çık-

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Faruk Sümer, "Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 1990, Sayı 69, s.11.

tığında içte ve dışta çeşitli meselelerle karşı karşıya kalan Şah Abbas, önce Türk emirlerinin nüfuzunu kırarak otoritesini sağlamlaştırmış, ardından ordusunu modern tarzda organize ederek doğuda Özbek ve batıda Osmanlılar karşısında kaybettiği toprakları geri almıştır. Böylece Safevi Devleti'ni yıkılmak tehlikesinden kurtardığı gibi ona en parlak ve kudretli devrini de yaşatmıştır.²

SOSYAL HAYAT

a) Sınıflar

Şah Abbas zamanında halk, çiftçi, zanaatkâr, tüccar ve asker olmak üzere dört gruba ayrılıyordu. Yönetilen tebaa, yaşayışları birbirinden tamamen farklı olarak Türkmen aşiretleri ve İranlı (Tacik) köylüler olmak üzere başlıca iki grup idi. Çoğunluğunu Şamlu, Ustaclu, Türkmen, Rumlu, Dulkadir, Avşar, Tekelü ve Kaçarların oluşturduğu konar-göçer Türkmen aşiretleri, boylar halinde sürüleriyle yaylak ve kışlaklarda yaşıyor, özellikle koyun olmak üzere hayvancılıkla meşgul oluyor ve başlarındaki boy beyine itaat ediyorlardı. Tacikler ise köylerde yaşıyor ve ziraatla meşgul oluyorlardı.³ Tüccar ve zanaatkârlar ise Şiraz, Hürmüz, Bender Abbas, Tebriz, Erdebil, Meşhed, Kazvin ve başkent İsfahan gibi İran'ın önemli şehir merkezlerinde toplanmışlardı. Ülkedeki tüccar sınıfının ekserisini Yahudiler, Ermeniler ve Hintliler oluşturuyordu. Yahudiler ve Hintliler kıymetli madenlerin ticaretiyle meşgulken, Ermeniler dış ticareti ellerinde bulunduruyor ve neredeyse bütün Avrupa şehirlerini dolaşıyorlardı. Bunlar sayesinde İran ipeği ve halısı Avrupa'nın en uzak şehirlerine kadar pazarlanabiliyordu.⁴

Halkın dışında ülkenin elit tabakası dört gruba ayrılmıştı. Birinci grup, idari görevi olmayan üst düzey askeri yöneticiler, ikinci grup ruhaniler (Şii liderler), üçüncü grup mülkî âmirler (valiler, hâkimler, beylerbeyiler v.s.) ve dördüncü grup ise mahalli unsurlar (aşiret reisleri, ağalar v.s.) idi.⁵

b) Aşiretlerin Yer Değiştirme Hadisesi ve Göçler

Şah Abbas, devletin güvenliği ve merkezi otoritenin devamı için buldukları yerlerde nüfus yoğunluğu oluşturan ve bir güç haline gelen Türkmen aşiretlerini İran'ın çeşitli bölgelerine dağıtmıştı. Bu düşünceyle savaştı ve güçlü Afşar ve Kaçar oymaklarını, birtakım parçalara bölerek çeşitli sınır bölgelerine yerleştirmişti.⁶ Örneğin Sayın Hanlı veya Yaka Türkmenlerinin akınlarını önlemek için 1599 yılında Mübârekâbâd Kalesi tamir edilmiş ve bu kale ile çevre ve yörelerine Karabağ'dan getirilen Kaçarlar yerleştirilmişlerdi.⁷ Ayrıca

² Faruk Sümer, "Abbas I", *DİA*, İstanbul, 1988, c. 1, s.19.

³ Roger Savory, *İran Asr-ı Safevi (Iran Under The Safavids)*, İngilizce'den Farsçaya Çev: Kambiz Azizi, Neşr-i Merkez, Tahran, 1374, s.184.

⁴ Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA*, İstanbul, 2008, c. 35, s.456.

⁵ İbrahim Fâikî, *Azerbaycan Mesîr-i Tarih-i İran*, Tebriz, İntişarât-ı Yâran, 1375, c. II, s. 821

⁶ Laurence Lockhart, "The Persian Army In The Safavi Period", *Der Islam*, Walter De Gruyter & Co., Berlin, 1959, Sayı 34, s.92.

⁷ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV, İstanbul, 1999, s. 283; Mirza Balâ, "Kaçar", *İA*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, c. 6, s.34.

Arap akınlarına karşı koymaları için Fars Körfezi çevresine birtakım Kızılbaş aileler yerleştirilmiştir.

Şah Abbas'ın emriyle pek çok oymak, Osmanlılara karşı uygulanan taktik ve strateji gereği yerlerinden kaldırılıp başka bölgelere göç ettirilmiş ve bunlara ait ev ve tarlalar yakıtılmıştır. Örneğin Şah Abbas'ın emriyle Osmanlı ordusunun hareketinden önce Tebriz, Gence ve başka eyaletlerden on bin aile ülkenin iç taraflarına sürülmüşlerdi. Bu tarz bilgiler bölgeyi ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinde de gözlemlenmektedir. Örneğin 17.yüzyılın ikinci yarısında İran'ı ziyaret eden Fransız seyyah Sir Jean Baptiste Chardin, her yıl yapılan Osmanlı akınlarını etkisiz kılmak için Şah Abbas'ın emriyle, Türk askerinin güzergâhında olan ve tahkimat yapıp destek aldığı Erzurum-Erivan-Nahcivan-Tebriz hattındaki her yerin boşaltılıp, ahalisinin göç ettirilip, tarlaların ve ağaçların ateşe verildiğini ve birçok su kuyusunun da zehirlendiğini yazmaktadır.⁸

Şah Abbas, H.1023 [M.1614/1615] yılında hem olası bir Osmanlı-Safevi savaşı karşısında karşı tarafa lojistik destek sağlamaları hem de yeni kurduğu Ferahabad şehrinin kalkındırmaları için Şirvan ve Karabağ'dan 15.000 kişiyi Mazenderan'a naklettirmiştir.⁹ Ayrıca Dağıstan bölgesinden bir grup Çerkezi, İsfahan-Fars arasındaki bir bölgeye yerleştirmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'ne karşı uygulanan klasik Safevi stratejisi gereği, Müslüman ve Hıristiyan pek çok insan ülkenin çeşitli yerlerine sürgün ya da göç ettirilmiştir.

Aşiretlerin yer değiştirmesinden gayr-i müslim unsurlar da etkilenmişti. Osmanlılarla savaşlar esnasında Cağaloğlu Sinan Paşa'nın İran sınırına girmesinden önce 1604 yılında Şah'ın emriyle Culfa şehrinin tamamen yıktırılıp, buradaki Ermenilerin İsfahan'a göçtürülmesi bilinmektedir. Şah Abbas, Nahcivan ahalisinin tahliyesi işini Maksud Bek Kengerlü'ye verirken, Ermenilerin İsfahan'a ulaştırılması vazifesini de Tahmasp Kulu Bek'e havale etmişti.¹⁰ İsfahan'a göç ettirilenler Ermeniler, Culfa adlı Hıristiyan mahallesini oluşturmuşlar ve Şah Abbas tarafından kendilerine, toprak satın alma, kendi idarecilerini tayin etme, dini merasimlerini özgürce yapabilme gibi bazı özel imtiyazlar tanınmıştı.¹¹ Ayrıca Azerbaycan bölgesindeki daha pek çok Ermeni taifesi, Safevi kontrolüne geçerek Şah Abbas'ın emriyle İran toprağını göç ettirilmiştir. Nasrullah Felsefi, bu şekilde yaklaşık 60.000 Ermeni'nin göç ettirildiğini söylemektedir. 1603 yılından 1605 yılına kadar Ermeni göçleri devam etmişti. Şah, bu Ermenilerin bir kısmını (3-5 bin kişi) başkent İsfahan'a, az bir kısmını [500 seçilmiş aile] Fars'a, birazını Irak-ı Acem'e ve sayıları 24.000-27.000 arasında olan önemli bir miktarını da Gilan ile ticaret ve sanayisinin gelişmesini istediği Mâzenderan'a yerleştirmişti.¹² Göç

⁸ William Mavor, *Historical Account of the Most Celebrated Voyages, Travels and Discoveries From the Time of Columbus to the Present Period*, London, 1797, s.188.

⁹ İskender Bey Türkmen, *Târih-i Alem Âra-yi Abbasi*, Haz. İrec Afşar, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387, c. 2, s.881.

¹⁰ Nasrullah Felsefi, *Zendegâni-yi Şah Abbas-ı Evvel*, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375, c. 3, s.1114.

¹¹ Meryem Nejad Ekberi Mihriban, *Şah Abbas-ı Kebîr: Zendegi ve Neberdhâ-yi Kahraman-ı Bozorg-ı Milli*, Şirket-i Mütalaât ve Neşr-i Kitâb-ı Parsa, Tahran, 1387, s. 304, n.1.

¹² Ali Cevâhir Kelam, *Coğrafya-i Tarihi İsfahan ve Culfa*, İntişârât-ı İbn-i Sina, Tahran, 1348, s.56.

ettirilen Ermeni nüfusun miktarı arasında farklı görüşler öne sürülmüştür. Örneğin Nasrullah Felsefi, 20.000'den fazla Ermeni ailesinin Gilan ve Mâzenderan'a göç ettirildiğini söylerken; R. W. Ferrier, 13.000 Ermeni ailesinin mecburi iskâna tâbi tutulduğunu söylemektedir. Fakat Mazenderan'a gidenler buranın iklimine(sıtma yaygındı ve havası-suyu uygun değildi) alışamayıp yüzlercesi öldüğü gibi kalanları da başka yerlere göç etmişlerdi.¹³ Yine Gilan'a gönderilen Ermeniler de hava ve suyun uygun olmamasından bir de sıtma yüzünden telef olmuştu.¹⁴ Nasrullah Felsefi, Gilan ve Mâzenderan'da yukarıda saydığımız sebeplerle ölen ve tekrar başka yerlere göç edenlerden sonra ancak 5-6 bin Ermeni'nin kaldığını söylemektedir.

Şah Abbas'ın birçok Gürcü ve Ermeni'yi yeni imar ettirdiği Mâzenderan'a, özellikle Eşref ve Ferahâbad şehirlerine göç ettirmesinin bir sebebi de hayvancılık, tarım ve ziraat konusunda(özellikle ipek yetiştiriciliği) tecrübeli ve yetenekli olmaları idi. Örneğin Ermeniler, Şah'ın tahsis ettiği özel arazilerde üzüm yetiştiriyor ve şarap imal ediyorlardı. Ayrıca yine Şah'ın kendilerine dağıttığı inek ve koyunlarla hayvancılık yapıyorlardı. Göç ettirilen Yahudi ve Gürcülerin çoğu ise ipek yetiştiriciliği ile meşgul oluyorlardı.¹⁵ Böylece Şah Abbas'ın göçleri neticesinde Mâzenderan'da her din ve milletten insan yaşamaya başlamıştı. Örneğin Ferahâbad'da 40.000 Ermeni, 12.000 Gürcü, 7000 Yahudi ve Şah'ın emriyle Şirvan'dan getirilen yaklaşık 25.000 Müslüman aile yaşamaktaydı.¹⁶

Osmanlı-Safevi savaşları devam ederken Anadolu'dan İran'a göçler oluyordu. 1603 yılında yağmacılıkları sebebiyle Silsüpür adını alan 2000 aileden oluşan bir grup, ertesini yıl çoluk-çocuklarıyla kalabalık bir Safevi mürit topluluğu ve Erzurum-Pasin ovasında yaşayan Mukaddem oymağı ile Beğdili boyuna mensup Gün-Doğmuş oymağı İran'a göç etmişlerdir.¹⁷ Mukaddem oymağı Meraga taraflarına yerleştirilirken, Gündoğmuş oymağına Azerbaycan'da geniş dirlikler verilmiştir. Şah Abbas, yağmacılıkları sebebiyle Silsüpür ismini alan oymakları ise Rey, Sâve, Hâr ve Fîruzkuh taraflarına yerleştirmiştir.¹⁸ Yine 1603 yılında Şah Abbas, Nahcivan ve Maku'yu alınca bu bölgede yaşayan iki önemli aşiret Şah'a boyun eğip onun tarafına geçmişti. Bunlar Saidlü ile 15.000 aileden oluşan Pazuki taifeleri idi.¹⁹ İskender Bey Türkmen, Şah'a sığınan oymaklar arasında, Şii olup Kızılbaş tâcı takan Şemseddinlü ve Hacılar adlı oymakları da saymaktadır.²⁰ Ayrıca yine bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin takibinden kaçan bazı Celali toplulukları da İran'a kaçıp Şah Abbas'a sığınıyorlardı.

¹³ P. M. Sykes, **A History of Persia**, London, Macmillan & Co. Ltd, 1915, c. II, s.266.

¹⁴ Nasrullah Felsefi, **age**, c. 3, s.1103.

¹⁵ John Pinkerton, **A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels**, London, 1811, c. 9, s.51.

¹⁶ Nasrullah Felsefi, **age**, c. 3, s.1105.

¹⁷ Faruk Sümer, "Abbas I", s.18.

¹⁸ İbrahim Fâikî, **age**, s.783; Rıza Kulu Han, **Târih-i Ravzatü's-Safâ-yı Nâsırfî**, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1380, c. 12, s.6764.

¹⁹ Rıza Pazuki, **Târih-i İran: Ez Moğol Tâ Afşâriyye**, Şirket-i Çaphâne-i Ferheng, 1317, s.325.

²⁰ İskender Bey Türkmen, **age**, c. 2, s.649.

c) Savaşlar

Şah Abbas devrinde İran'ın sosyal hayatını anlatırken çok sayıda can ve mal kaybına sebebiyet veren Osmanlı-Safevi ve Safevi-Özbek savaşlarına değinmemiz gereklidir.

Osmanlı-Safevi savaşlarının ekonomik ve sosyal hayat üzerinde gösterdiği en büyük etki kuşkusuz doğu Anadolu vilayetleri, sınır eyaletleri ve Azerbaycan üzerinde olmuştur. Örneğin Şah Abbas, 1610 yılında Murat Paşa'nın hareketini duyunca Erivan Beylerbeyi Emir Gûne Han ve Karabağ Beylerbeyi Muhammed Han'a emir verip Erzurum-Van arasındaki tüm ekili alanları tahrip etmelerini istemişti. Yine 1617 yılında Serdar Halil Paşa'nın harekâtı duyunca Şah Abbas, Kurçakay Han'a emir verip Osmanlı ordusunun lojistik olarak destek alamaması için Erzurum ve Van Kalelerini yağmalatmıştı. Hatta Kurçakay Han bu görevi o kadar iyi yapmıştı ki o bölgelerde bırakın ziraat yapmayı yaşamaya bile imkân kalmamıştı.²¹ Sınır boylarında yaşayan ahali için bu savaşlar kaçınılmaz bir faciaya dönüşmüştü. Hem Osmanlı hem Safevi kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen bu hareketler zaman zaman ağır yağma ve tahribat ölçülerine varıyordu. Şah Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerine yaptırdığı yağma akınları, saldırılar ve bunların neticesinde meydana gelen tahribat ile ziraat, ekonomik ve sosyal hayat felç oluyordu. Ayrıca asayişsizlik ve can güvenliği tehlikesi arttığandan bölgedeki istikrar da bozuluyordu.

İki devlet arasındaki harplerin genelde Azerbaycan arazisi üzerinde cereyan etmesinden mütevellit, bir hayli tahribatın yaşandığı bir bölge de Azerbaycan idi. Hem Osmanlı hücumları hem de Safevilerin geleneksel politikası gereği geri çekilirken üzerinden geçilen her şeyin düşman faydalanamasın diye yok edilmesi, Azerbaycan'da büyük tahribata sebep oluyordu. Dedesi Şah Tahmasp'ın klasik Safevi stratejisini devam ettiren Şah Abbas, Osmanlı Devleti ile bir meydan savaşından kaçınarak genelde onların geçeceği istikametteki her şeyi yok edip, Osmanlı ordusunu erzaksız bırakıp sonra yok etme düşüncesini uygulamıştı. Örneğin 1603 yılında başlayan mücadele döneminde Şah Abbas'ın emri gereğince Selmas'tan Tebriz'e kadar olan alan o kadar tahrip edilmişti ki bir insanın bir gün dahi ikamet edeceği vaziyet yok idi.²² Osmanlı-Safevi savaşları nedeni ile Azerbaycan'da yaşayan çok sayıda insan yaşadıkları yeri terk edip göç etmek zorunda kalmıştı. 1590 yılında imzalanan İstanbul Antlaşmasından sonra yapılan teftişlerde savaş sırasında Gence, Karabağ ve Tebriz yörelerinde yaşayan çok sayıda insanın göç ettiği anlaşılmıştır.²³ Osmanlı ordusunun harekâtları sonucu Azerbaycan'ın Şii ahalisinin çoğu Osmanlı hâkimiyetine girmek istemediğinden bu buldukları şehirleri terk edip göç etmişlerdi. Böylece üretim yapacak halk kalmadığı veya çok azaldığı için Osmanlı Devleti kendi memleketlerinden tahıl ithaline muhtaç hale gelmişti. Ayrıca aç, erzaksız ve parasız Osmanlı askerlerinin köylülere karşı giriştiği zoralmalar da Azerbaycan'ın tarımında belirgin bir çöküşe yol açmıştı.²⁴ Tüm bu sebepler yüzünden Şah

²¹ İbrahim Fâikî, *age*, s.800-801, 805.

²² İbrahim Fâikî, *age*, s.786.

²³ H. Memmedov Karamanly, "XVI-XVII. Yüzyıllar Osmanlı-Safevi Savaşları", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. 1, s.504.

²⁴ Halil İncılık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, c. I, s.138-139.

Abbas, bölgeyi tam olarak hâkimiyeti altına aldıktan sonra ticari ehemmiyete haiz olan Azerbaycan şehirlerinden alınan ağır vergilerin hafifletilmesini emretmişti.

Safevi-Özbek savaşları da sosyal hayat üzerinde derin izler bırakmıştır. Özellikle Horasan bölgesinin hâkimiyeti için Özbeklerle yapılan mücadeleler bölge halkının katledilmesine, yerlerinden çıkarılmalarına ve hayatlarının alt-üst olmasına sebep oluyordu. Bu mücadelede Özbeklerin Kızılbaş ahali üzerinde yaptığı katliamlar dönem kaynaklarına yansımıştır. Özellikle Herat ve Meşhed şehrinde Özbeklerin yaptığı tahribat muazzam boyutlara ulaşmıştı. Ahali katledilmiş, çocuklar ve kadınlar esir edilip Maverâünnehir'e esir olarak götürülmüştür. Özbeklerin Türk olan Kızılbaş ahaliyi ve Tacik halkı katletmesindeki sebep şüphesiz Şii olmalarıydı. Şii dünyası için kutsal olan Meşhed şehri ve bu şehirde buluna 8. İmam Rıza'nın türbesi de Özbeklerce yağmalanmıştı. Şah Abbas, Özbek saldırılarına engel olmak ve İran'ın kuzey-doğu sınırında dayanak oluşturmak amacıyla Batı Azerbaycan ve Kürdistan bölgesinden birkaç bin Kürt ailesini sürüleriyle birlikte Özbek ve Türkmen saldırılarından korumakla görevli sınır görevlileri olarak Horasan'ın kuzeyine yerleştirmişti.²⁵ Fakat yaşadıkları yerde verimli toprakları olan bu aileler Horasan'ın kuzeyindeki otlak ve meralardan oluşan arazilerde tutunamamışlar ve Etrek vadisindeki Geraili Türklerine ait olan araziye yerleşmişlerdir.²⁶

d) İş Kolları (Tarım, Hayvancılık, Zanaat ve Ticaret)

Şah Abbas zamanındaki iş kolları olarak; demircilik, çinicilik, kakmacılık, dokumacılık, dericilik, ciltçilik, minyatür, hat, porselen imalatı, mücevher imalatı, halıcılık ve testi imalatı gelişmişti. Azerbaycan ve Horasan'da iki demircilik ekolü oluşmuştu. Azerbaycan'da aynı zamanda meyvecilik, bağcılık, tahıl ve pamuk ekimi de oldukça ileriydi. Ayrıca yine bu bölgenin iki önemli şehri Tebriz ve Erdebil uluslar arası ticarete önemli rol oynadığından kervanların sıkça uğradığı yerlendendi. Erdebil, Safevi tarikatının kurucusu Şeyh Safiüddin'in kabrini ziyaret etmek amacıyla gelen insanlarla ve Gilan üzerinden yapılan ipek ticaretiyle uğraşan kervanlarla dolup taşıyordu. Canlı bir ticari hayata ve pazara sahne olan Tebriz'de yüzlerce kervansaray ve binlerce dükkân vardı. Dokumacılığın yanında Tebriz'de sepilenecek deri ve mermer üretimi de yapılıyordu. Bu ticari önemi yüzünden Azerbaycan eyaletinin mali işlerden (aynı zamanda ticari işler, yol bakımı, güvenliği, ulaşım v.s.) sorumlu görevlisinin itibarı neredeyse Tebriz Hâkimleriyle eşit derecede oluyordu.²⁷

İran'da dokumacılığın yoğun olarak yapıldığı üç şehir Kâşan, Yazd ve İsfahan idi. En büyük dokuma atölyelerinin bulunduğu Kaşan'da atlas, kadife, ipek ve altın işlemeli her çeşit pahalı dokumanın üretimi yapılıyordu. Gilan ve Şirvan ipeklerinin antrepoşu olan Kazvin'de de halı dokumacılığı yapılıyordu. Ülkesinde dokumacılığın gelişmesini isteyen ve planlı bir şekilde ihracatı teşvik eden politikalar uygulayan Şah Abbas, Avrupa'ya özellikle

²⁵ Abdürrıza Hûşnek Mehdevî, **Târih-i Revâbit-ı Hârici-i İran: Ez İbtidâ-i Devrân-i Safeviyye Tâ Pâyan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cihânî (1500-1945)**, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1377, s.63.

²⁶ P. M. Sykes, **age**, s..258.

²⁷ İbrahim Fâikî, **age**, s.827.

Venedik'e özel memurlarını gönderip atlas ve ipekten dokuma işlerinin inceliklerini öğrenmelerini emretmişti.²⁸

Şah Abbas döneminde ülkenin iktisadi hayatında hayvancılık, çiftçilik, bağcılık, çeltik tarımı ile ipek böcekçiliği ve ipek ticareti önemli rol oynuyordu.²⁹ İpek üreten Hazar kıyısı bölgelerini hassa arazisi olarak kendi kontrolüne alan Şah Abbas, 1619 yılından ipek ihracını da tekeline almıştı.

Şah Abbas zamanında sosyal hayatta en önemli üretim ve kazanç kaynağı ipek yetiştiriciliği idi. İran'da ipek yetiştiriciliğinin yoğun olarak yapıldığı bölgeler Gilan, Mazenderan, Esterabad, Erdebil, Şirvan, Şamahı, Karabağ ve Horasan eyaletleri idi. Avrupa'da ipekli dokumaların kullanımının artması ve kaliteli İran ipeğinin aranılır hale gelmesi İran'da özellikle Mazenderan ve Gilan gibi kuzey eyaletlerinde ipek yetiştiriciliğini bir hayli arttırmıştı. Zira bu bölgelere Şah Abbas'ın emriyle ekim yapımları için yaklaşık 30.000 Gürcü ve Ermeni aile yerleştirilmişti.³⁰ Böylece bu eyaletlerde çeltik tarımı ipeğin önlenemez yükselişi karşısında eski yoğunluğunu kaybetmişti. İpek, bu bölgelerde üretildikten sonra başkent İsfahan'a geliyor, burada Şah'ın ipek işi için görevlendirdiği yetkili kişiler nezaretinde satılacak hale hazırlanıyordu. Daha sonra İsfahan'da satın alınan ipek, Fars Körfezi'ndeki limanlara götürülüyordu. Bu limanlardan da yabancı tüccarlar vasıtasıyla Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya taşınıyordu. İsfahan dışında ipek ticaretinin yapıldığı şehirler ise Tebriz ve Kazvin idi. İran ipeğinin taşınmasında başkent İsfahan odaklı güzergah dışında yoğun olarak kullanılan iki güzergah daha vardı. Gürcistan üzerinden Trabzon Limanı'na götürülen ipek, oradan da Karadeniz yoluyla Avrupa'ya taşınıyordu. Tebriz-Erzurum-Bursa kara yolu da ipek ticaretinde kullanılan önemli rotalardan idi. Bu yol üzerinden Bursa'ya ve İstanbul'a gönderilen İran ipeği buradan da Balkanlara taşınıyordu.

İpek yetiştiriciliğinde önemli bir merkez de Azerbaycan idi. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferlerinde Azerbaycan'ın ipek üretilen bölgeleri de hedef alınmıştı. 1578-1590 Osmanlı-Safevi savaşı sırasında Azerbaycan'ın Şirvan'a kadar olan bölümü Osmanlı Devleti'nce fethedilmişti. Böylece belli başlı ipek üretim bölgeleri, Şah Abbas karşı saldırıya geçip 1603-1605 tarihleri arasında Osmanlıları Azerbaycan'dan atıncaya kadar bir süre Osmanlıların elinde kalmıştır. Halil İnalçık, 1617 tarihinde Şah Abbas'ın İngilizlere ihracat için 2000-3000 balya ipek teklif ettiğini ve toplam üretimin ise 20.000-22.000 balya olduğunun tahmin edildiğini yazmaktadır.³¹ Şah Abbas, ipek üreten bölgeleri ele geçirdikten sonra İran ipeğinin tanıtılıp daha çok satılmasını sağlamak amacıyla 1600-1617 yılları arasında İranlı ve Ermeni temsilcileri, yanlarında çeşitli ipek türleriyle birlikte Venedik, Toskana ve İspanya'ya göndermiştir.

İran'ın iç ve dış ticaretinde Türk, Acem ve Ermeni tüccarlar faaliyet gösteriyorlardı. İran ipeğinin taşınmasında ise Şah Abbas'ın özel bir önem verdiği İran Ermenileri öne çık-

²⁸ Nasrullah Felsefi, *age*, c. 5, s.1963.

²⁹ İbrahim Fâikî, *age*, s.820.

³⁰ Linda K. Steinmann, "Shah Abbas And The Royal Silk Trade 1599-1629", *British Society For Middle Eastern Studies*, Vol. 14, No. 1 (1987), s.71.

³¹ Halil İnalçık, *age*, s.280.

maktaydı. Bunlar, Osmanlı Devleti ile olan ticarete aracı rolü oynayarak önemli gelirler elde ediyorlardı. Başkent İsfahan'da bile kendilerine ait bir mahalleleri vardı. Böylece sosyal hayatta refah düzeyi yüksek bir zümre oluşturmuşlardı. Hatta 17. yüzyılda dünya ticaretinde ipeğin öneminin azalıp pamuğun öne çıkmasıyla birlikte yeni döneme ayak uydurup Hindistan'dan İran'a gelen pamuklu dokumaları Osmanlı Devleti'ne yine bu zümre satar olmuştular.

Şah Abbas devri, sadece ticari, politik ve askeri muvaffakiyetler ile sınırlı bir dönem olmamıştı. Onun dönemi ince ve tatbik edilebilir sanatın göze çarpan örnekleri ile doluydu. İpekli dokumalar hem teknik hem tasarım açısından Şah Abbas zamanında en üst seviye ulaşmış, Şah'ın himayesindeki ressamlar çok ince çizilmiş çiçekli bitkileriyle ve saraydan manzaralarıyla kombine edilmiş figürlerden oluşan kumaş desenleri üretiyorlardı.³² Çinicilik, seramik, dokumacılık, halıcılık, kuyumculuk, metal işçiliği, hat, sahafılık, minyatür, resim, tezhip ve ciltçilik gelişen sanat dallarındandı. Özellikle seramik yapımı gelişme göstermiş, İsfahan, Meşhed, Kirman gibi şehirlerde atölyeler açılmış, Kâşan ve İsfahan'da yapılan İran seramikleri, Avrupa pazarlarında Çin seramikleriyle rekabet eder hale gelmişti.³³ Seramik endüstrisini büyütme isteyen ve bu amaçla 300 Çinli çömlekçiyi ülkesine yerleştiren Şah Abbas döneminde özellikle mavi ve beyaz renklerin hâkim olduğu İran porselenleri eşsiz güzellikte idi.³⁴

e) İmar Faaliyetleri

Şah Abbas dönemi ülke çapında bir imar ve bayındırlık dönemi olmuştur. Hatta Safevi hükümdarları arasında Şah Abbas kadar îmara meraklı ikinci bir hükümdar gösterilemez.³⁵ Safevi mimarisinin önemli örnekleri hep onun döneminden kalmaz. Saltanatı boyunca alt yapıya çok önem veren Şah, ülkenin her yerinde camiler, medreseler, hastaneler, hamamlar, kervansaraylar, köprüler ve su yolları yaptırıyordu. Tebriz'den İsfahan'a ve oradan Hürmüz'e uzanan işlek ticaret yolunda birçok kervansaray vardı. Mazenderan eyaletini bir baştan öbür başa kateden büyük şose yol [Seng Ferş], تنها yerlerde ve dağ geçitlerinde yolcuların yağmurdan, kardan korunup barınabilmelerini sağlayan kervansaraylar da Şah Abbas'ın önemli bayındırlık faaliyetleri arasındadır.³⁶ Mâzenderan'da kıyıya yakın bir yerde Ferahâbad adlı bir şehir kurarak buraya ülkenin her yanından halkın gelip yerleşmesini sağladı. Yine bu şehirde Cihannüma Sarayı ile Sâri-Esterâbad arasında Seferâbad [Sefiabad?] sarayını yaptırdı. Eşref şehrine de kışlık bir saray yaptırdı. Mâzenderan eyaletinde daha pek çok büyük ve muhteşem saray yaptırmıştı. Hatta H.1021 [M.1612/1613] yılında Mâzenderan'a gidip, özellikle Ferahâbad ve Eşref şehirlerindeki imar çalışmalarını bizzat takip ederek yeni yollar,

³² Filiz Nurhan Ölmez, "Safevi Dönemi Dokumacılık Sanatı", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006, Sayı 28, s.185.

³³ Roger Savory, *age*, s.92-93.

³⁴ Rudolph P. Matthee, *The Politics Of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver 1600-1730*, Cambridge University Press, 1999, s.67.

³⁵ Faruk Sümer, "Safevi Tarihi ile İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", s.21.

³⁶ John Andrew Boyle, "İran'ın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi", Çev: Berin U. Yurdadoğ, *Belleten*, TTK, 1975, c. 39, Sayı: 156, s.655-656.

caddeler ve bağlar yapılmasına çaba gösterdi.³⁷ Şah Abbas, Eşref şehrine ayrı bir sevgi duyuyordu. Bu yüzden Esterabad'dan Eşref'e taş bir yol yaptırmıştı. 1619 yılı Nevruz bayramını burada geçirmiş ve aynı yılın yaz aylarında başkent İsfahan'a dönmüştür.

Şah, aynı zamanda ülke çapında yollar yaptırıp, mevcut yapıları onarttırıyordu. Irak, Azerbaycan, Horasan'da büyük imar faaliyetlerine girişmişti. Bilhassa deniz kenarı olması sebebiyle çok sevdiği Mâzenderan vilayetinden geçen şose ile köprüler, saraylar ve kervansaraylar inşa ettirmişti.³⁸ Esterabad eyaletinde Gürgen kıyısındaki Mübârekâbad Kalesi'ni yeniden yaptırdı. İsfahan, Tebriz, Eşref şehirlerinde büyük binalar, yollar, bahçeler inşa ettirmişti ki yollardan gelip geçenler buralarda dinleniyorlardı. Ayrıca Necef (kutsal alan), Kazvin, Meşhed ve Kâşan şehirlerinde de cami, türbe, kervansaray ve kasır gibi çeşitli eserler yaptırdı.³⁹ Hoca Rebi Kümbeti, Şeyh Zâhid Kümbeti ve Ravza-i Rezeviyye caddesi Şah Abbas dönemi yapılarındandır. Yine Erdebil'deki Şeyh Safiyüddin'in türbesini altın kaplamalarla tezyin etti ve buraya Türkçe, Arapça ve Farsça kitaplardan mürekkep İran'ın en büyük kütüphanesini hediye eyledi. Şeyh Safiyüddin Türbesi ile ona bağlı cami, medrese, kütüphane gibi müesseseler, kıymetli çiniler, altın ve gümüş kaplamalar, zemini eski ve kıymetli halılar ile döşenmiş ve en eski Çin ve İran porselen koleksiyonunu toplamış olmak itibarı ile son derece nefis bir eser haline getirildi.⁴⁰

Böylece Şah Abbas'ın cömertliğinden en çok nasibini alan şehirlerarasında, yeni başkent İsfahan başta olmak üzere kutsal Meşhed şehri ve İmam Rıza Türbesi, önceki başkent Kazvin, yakınına meşhur su bendi Bend-i Kûhrûd'un yapıldığı Kâşan, Reşt, Esterabad, Tebriz, Erdebil, Hemedan, Kümbed-i Musalla'ya eklemelerin ve ilave bir caminin yapıldığı Yezd, Şah'ın favori dinlenme ve tatil mekânlarından olan Mazenderan eyaleti sayılabilir. Safevilerin zenginlik ve ihtişam bakımından zirvede bulunduğu devrin temsilcisi Şah Abbas, hem şehir planlaması hem de çok sayıda abidevî yapının bânisi olarak büyük bir şöhret kazanmış ve haklı olarak Şah Abbas-ı Kebir [Büyük Şah Abbas] olmuştur. Bu saydıklarımızın dışında dönemin ileri gelen kişileri de Şah'ın hatırını kazanmak için imar faaliyetlerinde bulunup çeşitli eserler yaptırıyorlardı.

Şah Abbas devrinde, şehir planlamasında büyük bir atılım gerçekleştirilmişti. Bunun en büyük örneğini başkent yapılan İsfahan oluşturmaktadır ki bugün bile varlığını sürdüren Şah Abbas dönemi yapıları göz kamaştırıcıdır. İsfahan, onun döneminde canlı bir sosyal hayata sahne olan müreffeh bir başkent idi. Şah Abbas, devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a naklederek orada geniş çapta imar faaliyetlerine girişti. İsfahan'da büyük bir saray, cami, mescit, medrese ve hastane ile hamamlar, çarşılar ve kervansaraylar inşa ettirdi. Yine İsfahan'da Çehar bağ caddesini oluşturdu ve şehrin içinden geçen Zâyende Irmağı üzerinde bir köprü yaptırdı.

³⁷ Rıza Pâzuki, *age*, s.331.

³⁸ Cl. Huart, "Abbas I", *İA*, İstanbul, 1944, c. 1, s.9.

³⁹ Faruk Sümer, "Abbas I", s.19.

⁴⁰ Mirza Bala, "Erdebil", *İA*, İstanbul, 1945, c.4, s.291.

KÜLTÜREL HAYAT

Şah Abbas zamanında İran, kuşkusuz Avrupa ile etkileşimin artması neticesinde renkli bir edebi ve kültürel hayata sahne olmuştur. İran resminde Avrupa ile olan etkileşim neticesinde değişimler yaşanmıştır. Bu değişimin önemli sebeplerinden biri de başkent'in İsfahan'a taşınmasıdır. Ticaret yolları üzerinde yer alan ve önemli bir merkez olan İsfahan'ın başkent oluşu ile birlikte kent, diplomasi'nin de önemli bir merkezi haline gelmiştir. Avrupalı sanat eğilimlerinin İsfahan'daki yeni sarayda görülmeye başlaması, şüphesiz şehrin bu dış etkilere açık konumundan kaynaklanmıştır. Avrupalı ziyaretçilerin, tüccar ve diplomatların sarayın beğenisine ve hâmilğine yeni anlayışlar taşımasının yanı sıra yine I. Abbas döneminde İsfahan'ın dışında Ermeni ahali için oluşturulan Culfa mahallesi ve burada Hıristiyan hâmilerin de Avrupalı eğilimlerinin hızlanmasında etkin bir rolü olmalıdır. Bu dönem boyunca geleneksel resimli el yazması kitap üretimi devam etmekle birlikte tek sayfa resim ve çizimler çağdaş Osmanlı ve Babürlülerde olduğu gibi rağbet görmüş ve bunlar için albümler oluşturulmuştur.⁴¹ Böylece Şah Abbas'ın başkent yaptığı İsfahan şehri İran'ın siyasi olduğu kadar edebiyat ve kültür alanlarında da en önemli şehri olmuştur. Ayrıca Şah Abbas döneminde İran'ın güçlenmesi ve Osmanlılara ciddi bir rakip olarak ortaya çıkması ile bağlantılı olarak İran'a yoğun olarak gidip gelen batılı elçi ve seyyahların her biri bir seyahatname yazmış ve İran'ı tanıtmışlardır.

Şah Abbas, sanatçıları ve bilginleri himaye ederdi. Onun devrinin en önemli şahsiyetleri arasında Mir Muhammed Damad (din âlimi, filozof), Şeyh Lütfullah (Şii ulemadan), Mevlana Abdullah Şusterî (din âlimi), Mir Cemâleddin Kâşî (din âlimi), Molla Sadra (Şii teolog), Şeyh Bahaî (Şii ulemadan), Muhammed Hüseyin-i Tebrizî (hattat), Mir İmad (hattat), saray sanatçısı Ali Rızâ-yı Abbasi⁴²(ressam, hattat ve minyatür sanatçısı), Muzaffer Ali (minyatür sanatçısı), Baba Şah İsfahânî (hattat), Sadık Bey Afşar⁴³(ressam ve minyatür sanatçısı), Şerefeddin Hasan Şifaî (saray şairi), Şâmi (şair), Şahnâme veya Abbasnâme'nin yazarı Kemal-i Sebzevârî, Mevlana Muhteşem Kâşî (şair), Mir Haydar (şair), Furûgi (şair), Hafız Ahmed-i Kazvinî (halk şairi, ozan) ve Üstat Muhammed Mümin sayılabilir. Ayrıca başkent İsfahan'da çok sayıda kıssahanlar(hikâye okuyucu) ve şehnamehanlar (şahnâme okuyucuları) vardı.⁴⁴

Şah Abbas, devrin şairlerini zaman zaman ödüllendirirdi. Şairler de bu yüzden Şah'ı övücü şiirler yazmaktaydılar. Hatta Şah, beyitlerde kendi ismi kaç defa geçiyorsa ona göre

⁴¹ Tolga Uzun, "İran'da Öykülü Resimlerin Dolaşımı: İslâm Edebiyatının Popüler Konularının El Yazmalardan Tuvallere Taşınması Üzerine Bir Deneme", **MTAD**, Haziran 2008, c. 5, sayı:2, s.128-129.

⁴² Ali Rıza-yı Abbasi, Şah Abbas döneminin en önemli hattatlarından. Şah'ın teveccühüne o kadar mazhar olmuştu ki gerçek adı Ali Rıza Tebrizi olmasına rağmen Ali Rıza-yı Abbasi adıyla meşhur olmuştu. O çalışırken, Şah dikkatli bir şekilde onu izlerdi. İsfahan'daki Şah Camii eyvanı, Şeyh Lütfullah Camii ve H.z. İmam Rıza'nın Meşhed'deki künbedinin üzerinde yazıları (işlemeleri) vardır. Bkz. İbrahim Fâikî, **age**, s.831.

⁴³ Sadık Bey Afşar, Şah Abbas'ın kütüphanesinin müdürlüğü görevini de yapmıştı.

⁴⁴ Edward G. Browne, **A Literary History Of Persia**, Cambridge, Cambridge University Press, 1953, c.4, s.110; H.R. Roemer, "The Safevid Period", **The Cambridge History Of Iran**, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, c. 6, s.274-275.

şaire para veriyordu. Şah Abbas'ın saltanatının 9. yılında ilginç bir olay oldu. Şah, bir şairden hazinenin harcamaları ile ilgili bir şiir yazmasını istedi. Amacı harcamalarının toplum üzerinde nasıl yankı bulduğunu öğrenmekti. Daha sonra bu şiiri yazan adamı hazinedâr[bir süreliğine olmalı] yaptı.⁴⁵

Safevi Devleti'nde kuruluştan beri resmi belgeler ve yazışmalar Farsça yapılıyordu. Türkçe konuşan devletlere yazılan cevaplar bile Farsça hazırlanıyordu.⁴⁶ Tabii bunun istisnaları elbete vardır. Kırım Hanlarına, Kalmuk valilerine, şarktaki hükümdarlara, Rus çarlarına, Avusturya ve Lehistan kralları ile Osmanlı Devleti'ne Çağatayca ve Osmanlıca resmi yazışmalar gönderildiği de oluyordu.⁴⁷ Şah Abbas, ataları gibi Azeri şivesiyle konuşuyordu. Örneğin Şah, Eşref şehrinde iken İtalyan seyyah Della Valle'nin geldiğini ilettiklerinde “*Safa geldi, hoş geldi*” demişti.⁴⁸ Türk şehir ve köylerinde ve Türk kabileleri arasında konuşma dili olarak Türkçe hâkimdi. Ayrıca sarayda, İran'da yaşayan Türk oymakları ile sayıları on bini aşan Gürcü, Çerkez ve Ermeni asıllı kapıkulu askerleri arasında da Türk dili kullanılıyordu. Türkçe, Safeviler'de sadece konuşma dili olarak değil aynı zamanda halk edebiyatında, idarede ve askerlikte de değerini daima korumuştur. Hükümdar ailesinin ve bütün askeri aristokrasinin ve ordunun ana dili olan Türkçe, resmi dil ve edebiyat dili olarak Farsça'dan sonra yerini muhafaza etmiştir. Şah İsmail'in Türkçe divanı olduğu gibi, çoğu devlet görevlisinin adı da Türkçe idi. Hatta Kızılbaş ümera, İran'ın pek çok yerinde yöneticilik yapıp kendi oymaklarını beraberlerinde yöneticilik yaptığı bölgeye getirdiklerinden İran'ın pek çok mıntıkasında Türkçe baskın dil konumunda idi. Yine bu devirde, aralarında Şah Abbas'ın kütüphanecisi olan ve Çağatay Türkçesi ile Mecmau'l-havâs adlı bir tezkire yazan Afşar Sâdiki Bey'in de bulunduğu, Türkçe şiir söyleyen pek çok şair görülmektedir. Fakat bu durum, Şah Abbas'ın Türkmen oymaklarını kalabalık oldukları bölgelerden başka yerlere dağıtma siyasetine bağlı olarak Farsça lehine değişecektir.

İran Türklüğünün büyük siması Şah I. Abbas'ın şahsiyeti etrafında vücuda gelen ve Şiilik ideolojisini yaşatan bir takım halk hikayeleri hep Azeri mahsulleri idi.⁴⁹ Edebi hayatta birçok halk hikâyesi ile Köroğlu destanına ait Azeri rivayetinin Şah Abbas'ın şahsiyeti etrafında teşekkül ettiği söylenmektedir.⁵⁰ Zaten Şah Abbas'ın hizmetinde Köroğlu adlı bir silahşorun bulunduğu, merhum Faruk Sümer'in çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılmıştı. Ayrıca İran'ın Müslüman hükümdarları arasında sadece Şah Abbas, efsanevi kahramanlar olan Feridun ve Cemşid'le birlikte folklorda yer almaktadır.⁵¹

⁴⁵ Ebu'l-Hasan Kazvinî, *Fevâidü's-Safeviyye*, Müessesesi-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, Tahran, 1367, s.40.

⁴⁶ Roger M. Savory, “The Qizilbash, Education And The Arts”, *Studies On The History Of Safawid Iran*, Variorum Reprints, London, 1983, s.169-170.

⁴⁷ Fuad Köprülü, “Azeri”, *İA*, İstanbul Maarif Matbaası, 1944, c. 2, s.134.

⁴⁸ John Pinkerton, *age*, s.55.

⁴⁹ Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s.126.

⁵⁰ Faruk Sümer, “Abbas I”, s.19.

⁵¹ John Andrew Boyle, *a.g.m.*, s.656.

SEYYAHLARIN GÖZLEMLERİ

Şah Abbas, ziraatın, zanaatın ve ticaretin gelişmesi için yoğun çana harcamıştı. Su şebekelerini onartmış, otlak ve çayıra dönüşen arazileri tekrar ektirip tarıma açtırmıştı. Arpa, buğday ve pirinç ekimini teşvik etmişti. Sherley kardeşler tarımdaki gelişmeye bizzat tanık olmuşlar ve seyahatnamelerinde bunu şöyle belirtmişlerdir: “*İran’da her türlü meyve yetişmektedir. Çok büyük buğday tarlaları [stokları] var. Bu yüzden ekmek ucuz. Yiyecek maddelerinin fiyatları da çok iyi düzeyde. En çok yedikleri şey pirinç.*”⁵² Yine Şah Abbas zamanında İran’ı ziyaret eden Portekizli seyyah Teixeira, ekmek, et, taze ve kurutulmuş meyvelerin İran’ın tüm bölgelerinde bolca bulunduğunu ve fiyatlarının da ortalama düzeyde olduğunu söylemektedir.⁵³ İtalyan seyyah Della Valle de 1617 yılında İran’a ilk geldiğinde ülkeyi şöyle tasvir ediyordu: “*Ülke huzurlu, coğrafyası muhteşem, asayiş iyi, yoğun bir nüfus var, çadıra gerek yok çünkü her yerde yolcular için yapılmış kervansaraylar var, topraklar ekiliyor, nar, elma ve üzüm gibi meyveler bol. İran halkı kibar ve nazik. Özellikle yabancılara karşı çok inceler. Müslüman olmalarına rağmen rahatlıkla şarap içiyorlar. Orduda, sarayda, kırsalda Türkçe konuşuluyor. Türkçe konuşan İranlı kadınlar var. Türkçe, Farsça’yı da etkilemiş. Her tarafta Türkçe konuşulmasının sebebi Kızılbaşların Türk olması. Ülkedeki soyluların çoğu da Türk. Dillerini iyi muhafaza etmişler. Hatta Şah bile Türkçe konuşuyor.*”⁵⁴

Oruç Bey Bayat, seyahatnamesinde sosyal hayatla ilgili şu kıymetli bilgileri vermektedir: “*İran’ın ekilen arazilerin çoğunda yetiştirilen ürünler bol mahsul vermektedir. Bunların en başta gelenleri buğday, arpa ve pirinçtir. Göl ve nehir kıyılarında çok sayıda su değirmeni vardır. Kasaplarda satılan etler genelde dana ve koyun etidir. İran’da orman hayvanları ile yabani hayvanlar, at, tavşan, keklik ve diğer yabani kuşlar çok fazladır. Ama İran’da tavşanı yemezler. Eti daha çok rağbet gören geyik de bol miktarda bulunur. İran’daki evlerin çoğu taştan olmakla beraber birçok ahşap ev de vardır. Ama hepsinin çatısı teraslıdır ve çoğunun bahçesi vardır. Hastalıkları tedavi ederken bitkileri kullanırlar. Halkın batıl inançlara meyli bir hayli fazladır ve bu sebeple münecimlere düşkündürler. Ölü gömme adetleri diğer Müslümanlara göre farklıdır. Önemli biri öldüğünde hizmetçileri cenazenin önünde bellerine kadar çıplak ve derisi kazınmak suretiyle sağ kolları yaralı şekilde yürür ve ölen adamın oğulları da aynı şeyi yapmak zorundadır. Halatlarla bağlı çok sayıda insan cenaze arabasını çeker ve bu kişiler aynı zamanda yüksek sesle dua eder, ayet okurlar ve H.z Peygamber’den ricalarda bulunurlar. Bunların önünde omuzlarında süslenmiş kürsüler taşıyan ikişerli sıralanmış yirmi tane genç, Kuran okuyarak ilerlerler. Bunların da önünde birkaç kişi, renkli kağıt ve şeritler asılı ağaç ve dallar ile mevsim meyveleri taşıyarak yürürler. Ölünün sağlığında sahip olduğu tüm atlar da eyerleniş ve ölünün sağlığında savaşlarda kullandığı silahları ile kazandığı ganimetleri taşır vaziyette her biri bir seyisin kontrolünde olmak üzere cenaze*

⁵² The Sherley Brothers, **The Three Brothers or The Travels And Adventures Sir Anthony, Sir Robert & Sir Thomas Sherley**, London, 1825, s.87.

⁵³ Pedro Teixeira, **The Travels of Pedro Teixeira**, İngilizce’ye Çev. William F. Sinclair, Hakluyt Society, London, 1902, s.251.

⁵⁴ James Augustus, **The Lives of Celebrated Travellers**, Harper & Brothers, New York, 1839, c. 1, s.161; John Pinkerton, A General Collection Of The Best And Most Interesting Voyages And Travels, London, 1811, c.9 , s.14, 18.

kortejinde yürür. Seyisler de bellerine kadar çıplak ve omuzlarından kan akacak şekilde kendi kendilerini yaralamış vaziyettedirler. Ölünün yıkanacağı yere kadar bu vaziyette yürünür. Daha sonra ölü yıkanır ve güzel bir beze sarılır[kefenlenir]. Bu işlemden sonra fakirlere yemek dağıtılır. Son olarak kabristana götürülen cenaze toprağa verilir. Tam bir yıl sonra da ölünün akrabaları kabristana gidip, Kuran okur ve dua ederler.”⁵⁵

Orta ve Batı İran’ı gören ve bir süre Şah Abbas’ın himâyetinde bulunan Della Valle, seyahatnamesinde halkın yaşayışı ile ilgili gözlemlerini aktarırken Hemedan’da katıldığı bir yemeği şöyle tasvir etmektedir: “İki hizmetkâr, et ve pirinçten yapılmış, her biri farklı lezzette ve çeşitli baharatlar katılmış sekiz tabak pilav getirdi. Sofrada tahta kaşık olmasına rağmen biz Avrupalılar dışında kullanan olmadı. İranlılar yemek yerken daima parmaklarını ve ellerini kullanıyor. Parmaklarını ustaca büküp kaşık gibi hareket ettiriyorlar. Pilavdan sonra ise ellerimizi yıkamak için ılık bir su getirildi.”⁵⁶

SONUÇ

Şah Abbas zamanına kadar sosyal hayatta ve devlet idaresinde bazı çekişmeler yaşanmakla birlikte Türkler belirleyici durumda idiler. Fakat Şah Abbas’ın fitne çıkararak Türkmen aşiretlerini bertaraf etmek amacıyla uyguladığı politikalar, İran’da Türk olmayan unsurların sosyal, ticari ve idari alanlarda etkili olmaya başlamalarına sebep olmuştu. İdari alanlarda Fars unsurlarının yanında Kafkas unsurları, ticari alanlarda ise Ermeniler güçlenmişlerdi. Türkmen aşiretlerinin yoğun olduğu ve sebeple Türkçe’nin etkin olarak kullanıldığı bölgeler bile Şah’ın bu aşiretleri dağıtmasıyla Farsça’yı kullanmaya başlamışlardı. Dolayısıyla Şah Abbas’ın Türkmen aşiretlerini küçük parçalara bölerek dağıtması, sosyal hayatta Türkçe’nin etki alanını daraltmış ve Farsça’nın yayılmasına yardım etmişti.

Şah Abbas’ın modern bir ordu teşkil etmek amacıyla Osmanlı Devleti’nden örnek alarak oluşturduğu Kul sistemi için Kafkaslardan yoğun bir şekilde Gulâm getirtmişti. Bu kadar yoğun nüfusun İran’a gelmesi etnik ve sosyal yapıda önemli değişimleri de beraberinde getirdi. Bazı sınıflar bir anda yükselirken bazı sınıflar Şah’ın gazabı neticesinde eski önemlerini yitirmişlerdir. Yerleri değiştirilen Kızılbaş aşiretlerin arazileri Kafkas unsurlara verildi. Devlet yönetimini engelleyen aşiret aristokrasisi engellenmeye çalışıldı. Yönetim kademeleri yeni gelen Kafkas unsurlara açıldı. Böylece İran, daha kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Bu Kafkas unsur Safevi sarayında da birtakım karışıklıkların çıkmasına ve saray içi entrikaların yaşanmasına sebep olmuştu.

Şah Abbas tahta geçtiğinde, ülkesindeki kargaşalık ve güvensizlik ortamı dolayısıyla üretim azalmış, ticaret ve sanayi çökmüş, buna bağlı olarak halkın yaşam standardında düşüş yaşanmıştı. Fakat tüm çabalarını ülkesini kalkındırmaya harcayan Şah Abbas, ülkedeki düzeni ve asayışı sağladıktan sonra tüm gücünü İran’ın kalkınmasına harcamış, aldığı önlemlerle iç ve dış ticareti geliştirdiği gibi halkın yaşam kalitesini hiç olmadığı kadar yükseltmişti. Hızlı bir şehirleşme ve görülmemiş bir ticari zenginlik ile halkın yaşam seviyesi ve refahı artınca,

⁵⁵ Oruç Bey Bayat, **Don Juan Of Persia: A Shi’ah Catholic (1560-1604)**, Çev. G. Le Strange, Great Britain, 1926, s.50-54.

⁵⁶ John Pinkerton, **age**, s.20.

Şah'ın himayesinden memnun ve ona hizmet etmeye hazır bir üst-orta sınıf meydana gelmişti.⁵⁷ Yine köylü, çiftçi, zanaatkâr ve küçük esnafı koruyan Şah Abbas, aldığı tedbirlerle yöneticilerin halkı ezmesini ve haksızlık yapmasını önlemiştir.

KAYNAKÇA

- AUGUSTUS James, **The Lives of Celebrated Travellers**, Harper & Brothers, New York, 1839, C. 1
- BALA Mirza, "Erdebil", **İA**, İstanbul, 1945, C.4, s. 289-293
- BALA Mirza, "Kaçar", **İA**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, C. 6, s. 33-38
- BOYLE J. Andrew, "İran'ın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi", Çev: Berin U. Yurdadoğ, **Belleten**, TTK, 1975, C. 39, Sayı: 156, s. 645-657
- BROWNE E. G., **A Literary History of Persia**, Cambridge, Cambridge University Press, 1953, C. 4.
- FÂİKÎ İbrahim, **Azerbaycan Mesîr-i Tarih-i İran**, Tebriz, İntişârât-ı Yâran, 1375, C. II.
- FARMAYAN, H. F., **The Beginnings of Modernization in Iran: The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629)**, Middle East Center University Of Utah, Salt Lake City, Utah, 1969
- FELSEFÎ Nasrullah, **Zendegâni-yi Şah Abbas-ı Evvel**, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375, C. I-V
- GÜNDÜZ Tufan, "Safeviler", **DİA**, İstanbul, 2008, C. 35, s. 451-457
- HUART Cl., "Abbas I", **İA**, İstanbul, 1944, C.1, s. 9-10
- İNALCIK Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, C. I
- İSKENDER BEY TÜRKMEN, **Târih-i Alem Âra-yi Abbasi**, Haz. İrec Afşar, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387
- KARAMANLY H. M., "XVI.-XVIII. Yüzyıllar Osmanlı-Safevi Savaşları", **Osmanlı**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, C.1, s. 502-508
- KAZVİNÎ Ebu'lHasan, **Fevâidü's-Safeviyye**, Müessesesi-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, Tahran, 1367
- KELAM A.Cevâhir, **Coğrafya-i Tarihi İsfahan ve Culfa**, İntişârât-ı İbn-i Sina, Tahran, 1348
- KÖPRÜLÜ Fuad, "Azeri", **İA**, İstanbul Maarif Matbaası, 1944, C. 2, s. 118-151
- LOCKHART Laurence, "The Persian Army In The Safavi Period", **Der Islam**, Walter De Gruyter & Co., Berlin, 1959, S. 34, s. 89-98

⁵⁷ Hafez F. Farmayan, **The Beginnings of Modernization in Iran: The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629)**, Middle East Center University Of Utah, Salt Lake City, Utah, 1969, s.16.

- MATTHEE Rudolph, **The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver 1600-1730**, Cambridge University Press, 1999
- MAVOR William, **Historical Account of the Most Celebrated Voyages, Travels and Discoveries from the Time of Columbus to the Present Period**, London, 1797.
- MEHDEVÎ A. H., **Târih-i Revâbit-ı Hârici-i İnan: Ez İbtidâ-i Devrân-i Safeviyye Tâ Pâyan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cihânî (1500-1945)**, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1377
- MİHRİBAN, M.N.E., **Şah Abbas-ı Kebîr: Zendeği ve Neberdhâ-yi Kahraman-ı Bozorg-ı Millî**, Şirket-i Mütalaât ve Neşr-i Kitâb-ı Parsa, Tahran, 1387
- ORUÇ BEY BAYAT, **Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604)**, Çev: G. Le Strange, Great Britain, 1926
- ÖLMEZ F. Nurhan, "Safevi Dönemi Dokumacılık Sanatı", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, 2006, Sayı 28.
- PÂZÛKİ Rıza, **Târih-i İnan: Ez Moğol Tâ Afşâriyye**, Şirket-i Çaphâne-i Ferheng, 1317
- PİNKERTON John, **A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels**, London, 1811, C. 9
- RIZA KULU HAN, **Târih-i Ravzatü's-Safâ-yı Nâsirî**, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1380, C. 12
- ROEMER H. R., "The Safevid Period", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, C. 6
- SAVORY R. M., **İnan Asr-ı Safevi (Iran Under The Safavids)**, İngilizce'den Farsça'ya Çev: Kambiz Azizi, Neşr-i Merkez, Tahran, 1374
- SAVORY R. M., "The Qizilbash, Education And The Arts", **Studies on the History of Safavid Iran**, Variorum Reprints, London, 1983, s. 168-176
- STEINMANN L. K., Shah Abbas And The Royal Silk Trade 1599-1629, **Bulletin (British Society For Middle Eastern Studies)**, 1987, Vol. 14, s. 68-74
- SÜMER Faruk, "Abbas I", **DİA**, İstanbul, 1988, C. 1, s. 17-19
- SÜMER Faruk, "Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 69, 1990, s. 9-32
- SÜMER Faruk, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, TDAV, İstanbul, 1999, c. I
- SYKES P. M., **A History of Persia**, London, Macmillan & Co. Ltd, 1915, C. II
- TEIXEIRA Pedro, **The Travels of Pedro Teixeira with His Kings of Harmuz and Extracts from His Kings of Persia**, İngilizce'ye Çeviren ve Dipnot Ekleyen: William F. Sinclair ve Donald Ferguson, Hakluyt Society, London, 1902
- THE SHERLEY BROTHERS, **The Three Brothers or The Travels And Adventures Sir Anthony, Sir Robert & Sir Thomas Sherley**, London, 1825

UZUN Tolga, "İran'da Öykü Resimlerin Dolaşımı: İslâm Edebiyatının Popüler Konularının El Yazmalardan Tuvallere Taşınması Üzerine Bir Deneme", **MTAD**, Haziran 2008, C. 5, Sayı: 2, s.127-153.